

## Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról

0. Egy érdekes és tanulságos cikk ösztönzött arra, hogy ismét foglalkozzam a magyar igeragozás történetének némely kérdésével. Ez a tanulmány Havas Ferenc egy előadásának publikált változata (Havas 2005), amelyben a magyar tárgyas és ikes ragozás kialakulásával és funkciójával, valamint egyes igei személyragjaink eredetével foglalkozik tipológiai háttérben. Erre azért keríték sort, mert némely kérdést lényegesen eltérő módon ítélünk meg, talán nem is mindig értettük meg, mit is kívánt a másik az olvasóval megértetni.

1. A tárgyas ragozás (és persze vele együtt az alanyi ragozás) egy ama terminus technicusok közül, amellyel a szakma művelői illeték azt a jelenséget, amelyet itt aligha kell magyarázgatnom. Havas sincs kibékülve ezzel a címkével, ezért a „tárgyfüggő igeragozás” megnevezést használja, amely „nem a ragozások egyikének a neve, hanem azt jelenti, hogy egy nyelvben létezik ilyen megkülönböztetés. Amit megkülönböztetünk, az – általánosságban szólva – a tárgyra irányuló (avagy tárgyorientált) és nem-tárgyorientált igeragozás” (Havas 2005: 148), s ezen belül állítja szembe egymással a magyar „határozott és általános ragozás” kategóriáit (Havas 2005: 149). Hogy miért látja érdemesnek másképp megnevezni a jelenséget, értem és megértem, de a gyakorlatban értelmetlennek vélem a címkecserét, hiszen ez esetben az életben sok mindent kellene „újrakeresztelnünk”, pl. a zoológiailag teljes képtelenségnek tekinthető *böölmbika* helyett (vö. TESz 1: 362) leginkább talán a tudományos, latin megnevezése (*botaurus stellaris*) lehetne a semleges neve ennek a madárnak.

Igaza van Havasnak abban, hogy a m. *-lak/-lek* ragos igealakokat funkcionálisan tárgyas ragozásúnak („tárgyorientáltak”) tekinti (Havas 2005: 149, 1. jegyzet), noha a Sg. 1. sz. *-k* végződés csak az alanyi sorban létezik, de a vele is alkotott összetett *-lak/-lek* suffixum csak akkor használatos, ha az igének van tárgya, és kizárólag 2. személyű névmási tárgyra utal (meglehetősen parttalan vitához vezetne Havas azon megjegyzését kifogásolni, hogy a határozott tárgy képzete „legalábbis a magyarban, 1. és 2. sz. tárgy esetén nem is értelmezhető” (Havas 2005: 149, lásd jegyzet). Ennél már bonyolultabb, ha 1. személyű névmási tárgya van az igének, pl. *látsz engem(et)/minket (bennünket)*. A *látsz* itt a kontextus által ugyanúgy individualizált tárgyra utal, mint pl. a *látod* a tárgyat megnevező a mondatban: *látod a (budapesti) parlamentet*. Mivel a *látsz*-féle igealakok elsődlegesen (és történetileg) vagy nem utalnak tárgyra, vagy nem individualizált tárgyra utalnak, az alanyi ragozás kategóriájába tartoznak, miként a m. *-nak/-nek* dativusrag is a dativusnak a ragja, bár dativus possessivusként genitivusi funkciója is van (vö. Kiefer 1987: 485, Elekfi 1993: 36).

2. Egy régebbi feltevés szerint „A ma kételeműnek mutatkozó alakok is háromeleműek voltak valamikor, a *várom* például valami ilyesmire megy vissza: *\*vár•-j•-m*. A magyar tárgyas ragozás kialakulásának ezt az elképzelését ma már senki sem vallja, mindenekelőtt hangtörténeti okokból: a *\*j•* alakúnak feltételezett tárgyjelölő morféma (és a neki megfelelő szótag) illetén nyom nélküli kiesése példa nélküli lenne” (Havas 2005: 156, még vö. 161, 165). Vö. ehhez: „az

ősmagyar állapot logikusan *\*látu-mu-k* [alanyi ragozású alak; H. L.] ↔ *\*látu-ju-mu-k* [tárgyas ragozású alak; H. L.] lehetett. A határozott forma a *-j•-* nyílt szótag jelenléte következtében először is lehetővé tette az előző (tővégi) nyílt szótag magánhangzójának eltűnését. Másodszer pedig, s ez a lényegesebb, amikor a határozatlan alakban kiesett a többesjel előtti magánhangzó is (*\*látu-mu-k* > *\*látu-m-k* > *látu-n-k*), a határozott forma (*\*lát-ju-mu-k*) a maga tőtől független – tehát a végződéshez tartozónak érzett – két *u*-jával, s különösen a másodiknak a többesjel előtti helyzetével már oly mértékben különbözött a határozatlantól, hogy legalább egy szótagja minden további nélkül elhagyhatónak bizonyult. Hozzá kell tenni, hogy az *u*-s hangalak mindkét ragozási sorban csak a P11-re volt jellemző, úgyhogy végül szinte ez tűnt a többes szám első személy kitevőjének. Természetesen ugyanez a gondolatsor igaz a palatális P11 alakulatokra nézve is. Mindez tehát végül a redundánsnak érzett *-mu-/mü-* szótag kieséséhez vezetett, s így jött létre a mai *látjuk/vetjük* (*láttyuk/vettyük*) alak” (Havas 2005: 178). Nos, a Havas által itt feltett *\*látu-ju-mu-k* > *\*látju-mu-k* > *látju-k* sorban a *\*-mu-* nyom nélküli kiesése is példa nélküli lenne, arról nem is beszélve, hogy a m. *-uk/-ük* Pl. 1. sz. igei személyrag ugor eredetű (Honti 1976: 87–88, 1979a: 238, 1979b: 20, 1985: 75–76, 1997a: 50, 1998a: 180, 1999: 29).

3. Havas (2005: 158) ismerteti Rédeinek (1962: 427, 1966: 121) azt az első magyarázatát, amely végsősoron Horgerre és Gomboczra megy vissza: az alanyi ragozásban a Pl. 1. sz. igerag eredetibb alakja a nyelvjárásokban még ma is meglévő *-uk/-ük*, pl. *váruk* 'várjuk', *kériük* 'kérjük', amelyben a magánhangzó az ige tővéghangzója volt, a *-k* pedig a névszóragozás többesjével azonos, „amely eredetileg csak az alany t ö b b e s s z á m á t jelölte, a Systemzwang következtében ezenkívül még az alany (1.) s z e m é l y e megjelölésének funkcióját is átvette” (Horger 1926: 186–187). Gombocz ezt az ötletet továbbfejlesztette: „Die I. P. Sg. Ind. Praes. in der subj. Konj. *várok*, *kérük* ist mit der I. P. Plur. Ind. Praes. der obj. Konj.: *\*várok* (dial. *váruk*), *\*kérük* (dial. *kériük*) lautlich vollkommen identisch. Diese lautliche Übereinstimmung ist meines Erachtens kein Zufall, sondern die beiden Formen sind auch morphologisch gleichzustellen, d. h. *várok* 'ich warte' ist eigentlich eine Pluralform, eine Art Pluralis majestatis od. verecundiae. Der Wechsel zwischen Einzahl und Mehrzahl, das Eindringen einer Pluralform in die Reihe der Singularformen wäre an und für sich nicht auffallend und psychologisch leicht erklärbar. Auch fehlt es nicht an passenden Analogien... In einigen französischen Mundarten kommen die eigentümlichen Formen: *j'sommes*, *j'avons* usw. sowohl in der Bedeutung *je suis*, *j'ai*, wie auch in der Bedeutung *nous sommes*, *nous avons* vor... In der Bedeutung der Mehrzahl kommt *je* + ...*ons* auch in vielen anderen Mundarten vor. Dieser eigentümliche Gebrauch wird... dadurch erklärt, daß der französische Bauer gerne von sich selbst in der Mehrzahl spricht. Die Pluralform *váruk*, *kériük* hat in der vorungarischen Periode die ursprüngliche Singularform *\*én vár*, *\*én kér* verdrängt; in der Verbindung *én várok*, *én kérek* = *j'avons*, *j'sommes* wurde das *k* zum Zeichen der I. Person gestempelt” (Gombocz 1930: 12). Ezzel a gondolatmenettel Papp István (1950: 16–17) is egyetértett. Egyébként Fokos felhívta a figyelmet arra, hogy hasonló jelenség van a törökben is, az ún. voluntativusban, pl. ótörök „*bän diläjälüm* 'ich möchte bitten', tkp. azt jelenti, hogy 'én kérnénk'” (Fokos 1939: 28), ehhez még vö. „Das wirkt unbestimmter und auch höflicher, weil es die eigene Person weniger aufdringlich hervortreten läßt” (Grönbech 1936: 80).

Havas okkal veti el ezt a sokáig többek által is vallott feltevést: „A *-k* átértékelése többesjeltől Vx-szé az egyesszámban... fölöttebb valószínűtlen, hiszen ez a P12 és P13 végzésekben – a megfelelő egyes számú alakokkal összevetve – csakis többesjelnek

értelmezhető, és így aztán nehezen látható be, hogy a morfológiailag ezekkel párhuzamos Pl. I-ben erről »el lehetett feledkezni« (Havas 2005: 158). Rédei később elfordult ettől a magyarázattól, és a Sg. I. sz. *k*-t uráli *\*-kka/\*-kkä* deverbális névszóképzőből (igenévképzőből) kívánta levezetni, amely pl. a *hajlok ~ hajlék* 'Obdach, Unterkunft' szóban van jelen (Rédei 1989a: 151, 1989b: 201), amit Havas (2005: 174) – ugyancsak okkal – kényszeredett megoldásnak nevez.

Rédei a Pl. I. sz. *-uk/-iik* személyragot pedig a (*\*-pa/\*-pä* > >) *\*w* melléknévi igenévképzőnek a vokalizálódásával, ezt követően az igei tővéghangzóval bekövetkezett együttes diftongálódásával majd monoftongálódásával kívánta magyarázni: *\*ou/\*iu, \*öü/\*iü/\*üü* > *ó/ú, ő/ű*. Az *ú/ű* az ő- és az ómagyar kor határán megrövidült, majd ehhez csatlakozott a névszói *-k* többesjel (Rédei 1989a: 152, 1989b: 201–202). Havas alapos tudománytörténeti áttekintéséből (Havas 2005: 156–165) kimaradt ez a magyarázat, amely esetleg „5.8. Szófajváltási elmélet” címkével kerülhetett volna bele. A Pl. I. sz. igeragjának esetében nem tűnik irreálisnak Rédei feltevése, hivatkozik is (1989a: 146, 150–151, 1989b: 196, 199–200) Korhonennek a lapp igei személyragok kialakulására adott hasonló magyarázatára: „Tuntomerkitömänä persoonamuotona sg. 3. p. tarjoutuu helposti peruskategoriaksi, jolle muut persoonamuodot rakentuvat. *\*menepä*-tyyppinen muoto on lapissa tullut pl. I. (*\*mene + pä*), du. 2. (*\*mene + pä + tä + n*) ja pl. 2. (*\*mene + pä + tä*) p:n pohjaksi, kun taas *\*menejä*-tyyppinen muoto on perustana du. 1. p:lle (*\*mene + jä + n*)... Erikoinen piirre lapin preesenstai vutuksessa on varsinaisen persoonapäätteen puuttuminen du. ja pl. I. p:sta. Tämä tuskin lienee ymmärrettävissä muuten kuin lähtemällä siitä, että kopulaton nominaalipredikaatti ei liittynyt ainoastaan 3. p:aa edustavaan subjektiin, vaan myös 1. ja 2. persoonaan. Silloin on ajateltavissa, että tyyppissä *me menevät* tapahtui merkityksenkehitys 'me olemme menevät' > 'me menemme'” (Korhonen 1981: 286; ezekre a példákat lásd i. m. 273–283). A magyar Pl. I. sz. *-uk/-iik* személyragra adott magyarázatát, amely a lapp párhuzamok miatt bizony elgondolkodtatott engem, Rédei kiterjesztette az obi-ugor nyelvek szintén Pl. I. sz. igeragjaira is, amelyek hangalakja az őszosztjában *\*(V)ɣ<sub>o</sub>* volt, a mai nyelvjárásokban a mássalhangzó *ma* is *ɣ<sub>o</sub>*, vagy *ɣ*, vagy *w* (Honti 1984: 38–45); az ősvogulban (és az obi-ugor alapnyelvben is!) ugyanilyen hangalakú, tehát *\*(V)ɣ<sub>o</sub>* személyjelölővel kell számolnunk (Honti 1998b: 342–343). Az obi-ugorban azonban nemcsak az (alanyi és tárgyaz ragozású) *igék személyragjának hangalakja ilyen személyben, hanem a birtokos személyjelé is*, márpedig a birtokos személyjelezésben aligha számolhatunk olyan szintaktikai környezettel, mint az igeragozásban, tehát fenn kell tartanom véleményemet s el kell utasítanom Rédei magyarázatát.

**4. A tárgyaz igeragozás uráli alapnyelvi kialakulására adott magyarázatomat, amely szerint a Sg. 3. személyben az ige mögé került tárgyaz Sg. 3. személyű személyes névmás agglutinálódott** (Honti 1996, 1998–1999), Havas így kommentálva minősíti tévesnek (a félkövér szögletes zárójeles közbeszúrások tőlem valók, s ezekre a következőkben kívánok kitérni): „Ez az elképzelés elvében – in concreto persze nem – feltűnően hasonlít a legelsőként említett agglutinációs elmülethez, amennyiben, bár történetét hipotetikusan levezetve, ugyanahhoz az ideális, transzparens sémához jut el: az azonos személyű határozott és határozatlan alakok következetesen a tárgyaz jelölő elem (itt PP + Acc) megléte, illetve hiánya révén különülnek el. Nem vitatva a séma esetleges használhatóságát az uráli, illetve finnugor alapnyelv tekintetében ([a] bár az így keletkezett igealak VOS morféma-rendjét nem igazán sikerül asszociálnom az

SOV mondatszerkezettel – ugyanis nem mindegy, hogy a tárgy mi mögött áll a második helyen, s VOS alapszerkezetű nyelv egyébként sem létezik –, [b] továbbá az elképzelés számomra meghökkentő következményeként adódik, hogy eszerint rokon nyelveinkben nem ott keletkezett tárgyas ragozás, ahol ma van, hanem ott enyészett el, ahol nincs nyoma...), [c] annyit bízást leszögezhetünk, hogy a magyar határozott igeragozás konkrét kialakulása tekintetében – jelesül az első két személyre nézve – nem segít. Ugyanúgy, mint az agglutinációs elméletnél, nem világos, milyen módon tűnhetett volna el (ráadásul hangtani következmények nélkül) a tárgyi elem a határozott ragozás Sg1, Sg2 alakjaiból, illetve hogyan tűnhetett el, ha egyszer ez (és csak ez) volt a különbség a megfelelő személyek alanyi és tárgyas ragozásában. [d] Ugyancsak semmilyen utalás nem adódik az alanyi ragozás végződéseinek eredetére (feltételezhetnénk persze, hogy a tárgyas elem – ismeretlen okból történt – eltűnése után új megoldást kellett találni a kétféle ragozás elkülönítésére; egy ilyen hipotézis problematikuságára a következő koncepció ismertetésekor még visszatérek)” (Havas 2005: 161).

[a] Említett tanulmányaimban (és másutt is), azt hiszem, szóltam arról, hogy az SOV alapszórend mellett mégis miként volt lehetséges, hogy a Sg. 3. személyben az (S)VO szórendű szerkezet volt a kialakuló igealak forrása. Havasnak persze ugyanilyen értetlenkedve kell(ene) szemlélnie azt is, hogy az alanyi ragozású igealakokban, illetve az alanyi és a tárgyas ragozást nem ismerő, tehát csak egy típusú ragozást ismerő nyelvekben (amilyen pl. a finn), miért (S)VS a sorrend, pl. m. (*mi*) *ad-unk*, fi. (*me*) *anna-mme*, illetve a birtokos személyjeles főnevekben miért követi a főnevet a birtokos morfémája, pl. m. (*mi*) *hal-unk*, fi. (*meidän*) *kalamme*. Amikor Radics az uráli személyjelölő morfémák kialakulását vizsgálta, ugyancsak értetlenkedett a személyre utaló morfémáknak a szóalakban elfoglalt helye és az SOV alapszórend közötti ellentmondás miatt (Radics 1980: 52, 1981: 242, 1985: 145–146). Erre az anomáliára már Szinyei (1910: 115, 1922: 102) felfigyelt, s úgy magyarázta, hogy a névmás megelőzhette és követhette is azt a szót, amelyre vonatkozott. Majtinskaja (1974: 267, 316) ugyanúgy vélekedett, mint Szinyei. Ravila is megjegyezte e sorrendi furcsaságot, de először nem tudta okát adni (Ravila 1941: 132–133), később viszont ő is úgy magyarázta, hogy a hangsúlytalan névmás nem követte az alapszórendi szabályt (Ravila 1960: 38). Cincius a mandzsú-tunguzzal kapcsolatban ezt hasonlóan fogalmazta meg: „...при возникновении грамматических показателей, по-видимому, большую роль играла потребность специально оттенить действующее лицо..., что достигается при помощи инверсии членов предложения, закрепляющихся в своей необычной позиции в роли служебных слов и постепенно переходящих в разряд аффиксов. В сущности, быть может, здесь имела место не просто инверсия, а инверсированный повтор того или иного слова — члена предложения в целях его уточнения, выделения и т. п.” (Cincius 1965: 151; még vö. Ponarjadov 2001). Korhonen (1980: 103) és Rédei (1992–1993: 87) ellenben a preuráli korra tette ezen névmási elemek kialakulását, amikor még izoláló (Korhonen), analitikus (Rédei) rendszerű lehetett a nyelv. E kérdés megítélésében nagyon fontosnak tartom Comrie tanulmányát, mert a névmási elemek agglutinálódásának folyamatát mutató mongol nyelvekben nyomon követhető jelenségként írja le: egyes mongol nyelvekben vizsgálta meg a névmási eredetű személyjelölők és a klitikus személyes névmások helye és az alapszórend közti ellentmondást, s arra a következtetésre jutott, hogy azon nyelvekben, amelyekben az állítmány nem kongruál az alannyal, az alanyi funkciójú hangsúlytalan névmás az állítmány mögött helyezkedik el, s ugyanez érvényes – mutatis mutandis – a genitivusragos névmási birtokosra is (Comrie 1980: 90), s ez tulajdonképpen megerősíti a Szinyei, Ravila és Majtinskaja által vallott

felfogást. Egyébként a többé-kevésbé következetesen SVO szórendű újlatin nyelvekben sem az alapszórendet tükröző sorrendet mutatják a tárgyként álló hangsúlytalan névmások (vö. pl. Radics 1985: 167), pl. fr. *je t'aime*, ol. *(io) ti amo*. Remélem, e rövid kis fejtegetéssel és a szakirodalmi hivatkozásokkal hozzájárulhatok Havas kétségeinek eloszlatásához.

[b] Nem tudok osztozni Havas meghökkenésében... Nem szokatlan dolog ugyanis, hogy a közös forrásból kialakuló nyelvek nem tartanak meg mindent, ami alapnyelvükben megvolt. Pl. az újlatin nyelvek mindegyike elveszített valamilyen latin elemet vagy sajátóságot, amelyekből mások megőrizhettek egyet s mást, miközben persze önálló újításokat is bevezettek. E témára aktualizálva: alanyi és tárgyas ragozást a finnségi csoport, a lapp, a cseremisiz és a permi ág nem ismer. A votják és a zürjén mintha mégis őrizné egy hajdani tárgyas ragozás nyomait, vö. „Az e. és t. sz. 3. személyében... kettősség jelentkezik a zürjén igeragozásban is, jóllehet e nyelv az indeterminált–determinált igeragozást nem különbözteti meg egymástól. Az intranszitiv igéknel a *munę* és *munas* 'ő megy' típusú alakok a nyelvjárásokban keverednek egymással, az újabb irodalmi és köznyelvben viszont a *munę* a jelenre, a *munas* pedig a jövőre vonatkozik... Vö. votj. *mijne* 'megy', *mijnoz* 'menni fog'. A múlt időben az *-s* (< PU \**se*) rag többnyire a tranzitív igékhez járul (*muni* 'ment' ~ *boštis* 'vett'), noha analógia útján – kisebb mértékben – az intranszitiv igékre is átterjedt: *munis* 'ment', *pjiris* 'bement'. Mindez arra mutat, hogy a tárgyas igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődőben volt, de ez a folyamat később megrekedt (Szerebrennyikov 1956: 189–196; Hajdú 1966: 75, 1985: 245–246). Jóllehet a zürjén nyelv ma nem ismeri a tárgyas igeragozást, a tárgy gyakran nincs kitéve, ha az az előzményből ismert. Pl.: *kud boštasnį pos vožšįs, pjirtasnį kerkaas* 'felveszik a dobozt a tornácról, beviszik a házba'... A zürjén nyelvnek ez az érdekes és archaikus vonása annak az emlékéért őrzi, amikor az indeterminált–determinált igeragozás kialakulóban volt. Az idézett példák egyúttal arra is utalnak, hogy a tárgyas ragozásnak egyik fő és feltehetőleg eredeti funkciója az anaforikus használat, tehát az előzményből ismert tárgyra való visszautalás volt. A tárgyas igeragozás anaforikus alkalmazása közönséges a finnugor nyelvekben” (Rédei 1989a: 149–150, ugyanígy Rédei 1989b: 199). Tehát legalább a permiben úgy enyészett el, hogy azért maradt nyoma is... Amint láttuk, Havas tud ugyan erről a permi sajátosságról, de minden indokolás nélkül így vélekedik róla: „Egyes finnugor nyelvekre nézve (permiek, esetleg a cseremisiz) feltételezik, hogy egy ilyen fejlődés megindult ugyan, de megrekedt vagy elhalt. Azonban ezekben az esetekben is belső fejleményekről van szó, nem alapnyelvi örökség elhalásáról” (Havas 2005: 168, 42. jegyzet). Ami a cseremiszt illeti, tudtommal Szerebrennikovtól (1960: 254) származik az ötlet, hogy a Sg. 3. sz. *-š* rag eredetileg a tranzitív igékhez járult volna, de ez téves (lásd Bereczki 2002: 83–84, 88). Vö. továbbá: „Uralisztikai szempontból mind a magyar nyelv belső fejleményeinek, mind a tipológiai vonatkozásoknak a fényében azt mondhatjuk, hogy a tárgyfüggő ragozás alapjai a protouráliban csak potenciálisan voltak jelen, mégpedig harmadik személyben” (Havas 2005: 181). Ez utóbbit nekem sem a magyar nyelv, sem a tipológia szempontjából nem sikerült megértenem: egyrészt csoda lenne, ha a nyelvcsalád tagjainak túlnyomó részében (legalább nyomokban) meglévő tárgyas ragozás egymástól függetlenül született volna meg, másrészt az én ismereteim szerint alapnyelvi származtatása tipológiailag aligha kérdőjelezhető meg. Havas következtetése axiómaszerűen kategorikus, szerintem indokolást kívánt volna. Hasonló meggondolásból azt is kijelenthetné, hogy a birtokos személyjelezés mindenütt külön nyelvi fejlemény, hiszen pl. az észti irodalmi nyelvben nem létezik, a finn beszélt nyelvben nem kötelező, használata több más uráli nyelvben is alternatív, amiből következően tagadni kellene a jelenség alapnyelvi voltát. Ismereteim szerint a hasonló

tipológiájú számos török vagy mongol nyelv egyike sem hozott létre „tárgyfűggő” igeragozást, noha ugyanolyan lehetőségeik lettek volna, míg az uráli nyelvek többségében megvan... Hasonló háttérű jelenség, hogy az újlatin nyelvek proklitikus hangsúlytalan személyes és mutató névmásokkal alakítottak ki „tárgyas ragozást”, nem egymástól függetlenül, hanem már a vulgáris latinban is alkalmazták, amint ezt nyelvelmékek tanúsítják (Renzi–Andreose 2003: 183). – Még megjegyzem, hogy a Havas-féle feltevésben is „ráadásul” hangtani következmények nélkül tűnt volna el egy egész szótag, vö. \*látu-ju-mu-k > \*látju-mu-k > látju-k (Havas 2005: 178).

[c] Amit itt Havas a feltevéséről ír (még vö. Havas 2005: 165), azt csak a lehetőségek egyikeként állítottam. Az vezethette félre, hogy az általa idézett két tanulmányomban (Honti 1996, 1998–1999) helyszűke miatt csak vázlatosan adtam elő, amit a kérdésnek szentelt nagyobb írásomban részletesen leírtam (Honti 1995; bár a másodikként említett cikkem bibliográfiájában szerepel ez is). A félreértés tisztázása végett most idézem belőle a megfelelő passzust:

„Die Entwicklungsstufen der objektiven Konjugation in der 3. Person mögen somit wie folgt gewesen sein:

$$Rx-Tx/Mx-Vx + Pn(Acc) \rightarrow Rx-Tx/Mx-Vx-Ec \rightarrow Rx-Tx/Mx-Ox-Vx,$$

wo: Pn(Acc)  $\rightarrow$  Ec  $\rightarrow$  Ox, Vx =  $\emptyset$ , Pn(Acc)\* = \*sət.

In der vorletzten oder der letzten Stufe der Agglutinierung des Personalpronomens im Akkusativ entstand eine Situation, in der die Ausbreitung der objektiven Konjugation auf die 1. und die 2. Person vor sich gegangen sein könnte und zwar so, daß sich das Ox ( $\leftarrow$  Pn(Acc)) der 3. Person in den übrigen finiten Formen per analogiam vor dem Vx erschien: also \*(er) sieht-ihn'  $\rightarrow$  \*(du) siehst-ihn', \*(ich) sehe-ihn'. Der etymologische Zusammenhang zwischen dem Ox und dem Personalpronomen der 3. Person war in dieser Phase noch deutlich, was auch die Inkorporation der Pronomina der 1. und der 2. Person hätte auslösen können, also \*(er) sieht-ihn'  $\rightarrow$  \*(er) sieht-mich', \*(er) sieht-dich' usw. (dies könnte ein ähnliches System gewesen sein, wie es im Mordwinischen vorliegt). Es ist aber ebenso gut möglich, daß die neue Konjugation sehr lange, vielleicht bis zur Absonderung der Sprachgruppen mit objektiver Konjugation in der 3. Person stagnierte. In diesem Falle ist die Entwicklung der objektiven Konjugation aus der in der U Grundsprache entstandenen Verbform der 3. Person in verschiedene Richtungen weitergegangen: (a) es entstanden Formen mit Bezug auf alle Personen in allen Numeri; das ist der Fall im Mordwinischen; (b) es entwickelten sich unterschiedliche Vx-e für die subjektive und die objektive Konjugation wie im Ungarischen und im Samojedischen; (c) es wurden neue, nicht-pronominale Elemente in der Funktion des Ox-es adaptiert wie im Wogulischen; (d) die ererbte objektive Konjugation (oder deren Keim) wurde meistens wie im Ostseefinnischen, Lappischen, Tscheremissischen und Permischen spurlos beseitigt” (Honti 1995: 59). A két első cikkben csak az egyik alternatíva van megemlítve, s Havasnak az arra vonatkozó kritikája jogos. Itt egyébként még én is úgy vélekedtem – tévesen –, hogy a permiből nyom nélkül eltűnt a hajdani tárgyas ragozás. Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjai egyértelműen mutatják, mennyi önálló megoldás született. Ehhez még azt is hozzátehetem, hogy az osztják nyelvjárások keleti csoportja még a kiinduló alakban, a Sg. 3. személyűben is módosított: „A keleti nyelvjárásokban megtalálható VVj. tə, Trj. J (ə)təγ, Szur.

---

\* A rövidítések feloldása: Acc = accusativus, Ec = encliticum, Mx = módjel, Ox = tárgyrag, Pn = névmás, Rx = tő, Tx = időjel, Vx = igei személyrag.

*teχ* (= *təγ*), Szal. *tə* személyragokat Steinitz nyomán (Die objektive Konjugation... 697) mutató névmással hozom összefüggésbe, és lehetségesnek tartom, hogy a sg. 3. személyű személyes névmás agglutinációja révén létrejött személyrag (\**ət*, \**ti*) mellett volt egy mutató névmási eredetű (\**təγ*) is” (Honti 1976: 91), s ezzel legalább részben reagáltam Havas (2005: 167 és 37. jegyzet) kérdésére, vajon személyes vagy mutató névmás agglutinálódott-e a 3. személyű igealakhoz: az alapnyelvben valószínűleg személyes névmás, erre mutat a legtöbb nyelv, de éppenséggel lehetett (volna) mutató névmás is, mint a keleti osztjákban. Mivel a \**sī*’er, sie, es’ személyes névmás csak a finnugor nyelvekben van adatolva, és a szamojéd nyelvek tárgyias igealakjainak személyragja jobbra *t*, *d* elemet tartalmaz (lásd Mikola 2004: 118–119), könnyen meglehet, hogy ez is *t*-kezdetű mutatónévmásra megy vissza, vö. U \**tä* (~ \**te* ~ \**ti*) ’dieser’, U \**to* ’jener’ (UEW 1: 513–514, 526–527).

A tárgyias igeragozás kialakulásának kérdésével foglalkozó cikkeimben a Sg. 3. sz. tárgyragos személyes névmást mindig \**sət* alakban közöltem, Havas (2005: 167, 181) viszont \**se-m*, \**se(m)* formában. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést kell tennem:

(a) A Sg. 3. sz. személyes névmás finnugor alapnyelvi alakját \**sš* formában szokás rekonstruálni (UEW 1: 453), nempedig \**se*-ként. Ez az elírás talán a fi. *se* ’es, jener’ (< U \**še* ~ \**ši* ’dieser, der, jener’, UEW 1: 33) névmásnak köszönhető.

(b) Nem véletlen, hogy én alapnyelvi *-t* accusativusraggal számolok a személyre utaló névmások paradigmájában, hiszen ez található a keleti osztják és a finn személyes névmások ragozásában (még vö. fi. *kene-t* ’kit’ is!) és a magyar személyes névmásokéban *i* s. Hogy miért, azt a legegyszerűbben azon tanulmányomból vett idézettel indokolhatom meg, amelyben először és részletesen foglalkoztam a személyjelölő elemek kialakulásával: „Es ist eine bekannte Tatsache, daß *t* als Akkusativsuffix im personalpronominalen Paradigma einiger ostseefinnischer Sprachen (des Finnischen, Karelischen und Ingrischen) sowie des Ostjakischen und im ganzen nominalen Paradigma des Ungarischen verwendet wird. Das *t* dieser Sprachen wird meistens für ein Ergebnis konvergenter Entwicklungen gehalten. M. W. war (Fokos-)Fuchs der erste, der einen genetischen Zusammenhang zwischen den Akkusativsuffixen auf *t* der genannten Sprachen angenommen hat (s. Patkanow – Fuchs 1911: 80). Ojansuu (1910: 35) hat dagegen das finnische *t* als Adaptation des pluralischen *t* der Kasusdeklinaton der Substantiva (vgl. z. B. *kala-t* ’Fische (Nom. & Akk.)’) erklärt (ebenso Hakulinen 1979: 99, Laanest 1982: 190). Als er später die ostseefinnischen Pronomina behandelte, erwähnte er die Möglichkeit der Verwandtschaft des ostseefinnischen *t* mit dem *t* der zwei ugrischen Sprachen mit keinem Wort (Ojansuu 1922: 116–118). Ravila (1950: 312–313) hat den Gedanken, das ostseefinnische *t* mit dem der ugrischen Sprachen etymologisch miteinander zu verbinden, kategorisch abgelehnt. Andere hielten es doch für möglich, *t* – zumindest als konvergente Entwicklungen ein und desselben Demonstrativpronomens mit *t* im Anlaut – dennoch aus der Grundsprache abzuleiten (z. B. Klemm 1959: 52, Rédei 1975: 137). Nach Rédei gehören die Suffixe des Ungarischen und des Ostjakischen »aller Wahrscheinlichkeit nach« zusammen, ja beide »vielleicht« sogar zusammen mit dem ostseefinnischen *t*. Sie sollten auf U \**tä* (> fi. *tämä* ’dieser’) und/oder auf U \**to*/\**tō* (> fi. *tuo* ’jener’) zurückgeführt werden; die Agglutinierung sollte in der Ug. oder eventuell bereits in der FU Grundsprache zumindest mundartlich vor sich gegangen sein (Rédei 1975: 137, ähnlich Hajdú 1987: 227 und Korhonen 1991: 175). Volodin (1990: 15) meint, das \**t* war das Suffix des bestimmten Objekts, welche Funktion i. A. dem \**m* zugeschrieben wird (s. z. B. Itkonen 1962: 105). – Diejenigen aber, die mehr oder weniger überzeugt mit \**t* neben dem \**m* als Akkusativsuffix in der Grundsprache rechnen, haben nichts über ihren eventuellen

funktionellen Unterschied oder ihre unterschiedliche Distribution zu sagen” (Honti 1995: 65–66).

[d] Mivel nem tekintetem feladatommak sem a magyar, sem a többi uráli nyelv minden igeragjával foglalkozni, természetesen nem is utaltam azok eredetére. Egyébként most is úgy látom, hogy a Sg. 1. sz. *-k* és a Sg. 2. sz. *-l, -sz* forrása és keletkezésének körülményei nincsenek tisztázva, míg a Sg. 3. *-ik*-kel kapcsolatos Havas-féle (2005: 172–173) eszmefuttatás racionálisnak tűnik, de az, „hogy a Sg1 *-k* és a Sg3 *-ik* végső soron etimológiailag összefügg” (Havas 2005: 174, 54. jegyzet), számomra semmiképpen sem nyilvánvaló. Az általa felállított ragozás-történeti sémát, amelyben a köztes állapotban létrejöhetett a mediális ragozás, logikusnak, meggyőzőnek látom:

	intranszítív ige	határozatlan tárgyú, intranszítív ige	határozott tárgyú, tranzitív ige
kiinduló állapot	futom	adom	adom
köztes állapot	<i>futok</i>	<i>adom</i>	<i>adom</i>
végállapot	<i>futok</i>	<i>adok</i>	<i>adom</i>

(Havas 2005: 175)

A következő közlést is helytállónak tartom: „Amit ma határozatlan vagy általános ragozásnak nevezünk, keletkezésekor [vagyis az ún. köztes állapotban; H. L.] tehát mediális volt. Később az eredeti mediális megformálás analogikusan átterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (Havas 2005: 176, még vö. 181).

A Sg. 2. sz. *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* elemét az *-ász/-ész* képző *sz* elemével azonosítja (Havas 2005: 173–174). Havas ezzel kapcsolatban levélben adott kiegészítő jellegű információt, amelyet (kiseb) részben saját szavaimmal – ennek ellenére idézőjelbe téve – foglalkok össze: „A Sg. 2. sz. *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* eleme eredetileg mediális képző lehetett, amelynek esetleg '(folyamatos) állapotban van', illetve 'foglalatoskodik valamivel' jelentésárnyalata is lehetett; az *-ász/-ész* képző *sz* eleme, mely eredetileg igeképző lehetett, ugyancsak ide tartozhat: *halász, vadász, madarász* eredetileg 'valamivel való foglalatosságot, foglalkozást űz' jelentésű ige volt, vagy talán ingadozott e jelentés és a nomen agentis között, mígnem az *-ik* hozzáadása, amely egyébként maga is mediális képző, megerősítette az igei jelleget, úgyhogy az *-ik* nélküli alak ambivalenciája megszűnt, és ma már csakis főnév (*halász* versus *halászik*)”. Havas itt tulajdonképpen nomenverbunképzőt posztulált az ősmagyarra, de kétségesnek tűnik nekem, ugyanazon képzővel van-e dolgunk az igei és a névszói származékokban. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a kettőt etimológiailag részben azonosnak (D. Bartha 1958: 66–67), részben (csak) homonimnak (Szegfű 1991: 248) látja. Hajdú az *-ász/-ész* nomenképző elődjének tekintett *-sz* képzőt uráli deminutív (és egyéb funkcióra is alkalmas) *\*-s* képzőből magyarázza (Hajdú 1966: 145), az *-sz, -ász/-ész* verbunképzőről pedig azt írja, hogy uráli *\*-s* duratív képzőből származik (Hajdú 1966: 147). Az ősi névszóképzőt régi szavaink közül az *arasz* és a *tavasz* tartalmazhatják (vö. UEW 1: 448, 532), az igeképzőt tartalmazó alapnyelvi derivátumunk nincs (néhány rokon nyelvi megfelelőjét lásd D. Bartha 1958: 24, Hajdú 1966: 147). Az uráli nyelvekben vannak olyan képzők, amelyek járulhatnak mind névszói, mind igei tőhöz, a magyarban ilyen a *-talan/-telen, -tlan/-tlen* fosztó- és tagadóképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 197, H. Varga 2006: 46 kk.), sőt amelyek olykor



képezhetnek főnevet és igét is, s úgy tűnik, az *-ász/-ész* képző ilyen – tehát nomenverbunképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 322, 327, D. Bartha 1992: 90–92), amit használati köre is mutathat: „Az *-ász, -ész* képző a magyar nyelvben három funkcióban működik: 1. deverbális verbunképző (*legelész, szaglász*), 2. denominális igeképző ( *vadászik, halászik*), 3. denominális nomenképző (*vadász, halász*)” (D. Bartha 1958: 66). „Az előhangzóval bővült *-ász/-esz*, illetve a belőle magánhangzó nyúlásával létrejött *-ász/-ész*, valószínűleg már az ősmagyar kor végső szakaszától, denominális nomen-verbumok képzőjeként működik. Ugyanazon főnévből ’valaminek a szedésével, fogásával foglalkozik’ jelentésű igét és az említett foglalkozás végzőjét jelölő nomen hoz létre. Ez a funkcionális kettősség bizonyára nem volt meg a képző kialakulásától kezdve, valószínűleg nem a véletlennek tulajdonítható, hogy a képzővel alkotott néhány származék közül általában a főnév jelentkezik korábban első adatainkban. A *halászik* ige például korszakunknál néhány évtizeddel későbbi adatban fordul elő: 1396: *Halazouut* hn. ..., korábban adatolt a *halász* főnév: 1192/: *Halazfenyr* hn. ... Kései őmagyar adat őrzi a *vadászik* származék igenévi továbbképzését: 1405: *vadazo*...; de: 1256: *Wadaz* hn.” (D. Bartha 1992: 90–92). A duratív funkciójú, denominális *-ász/-ész* képzős (D. Bartha 1992: 102) igeik valószínűleg akkor különültek el végleg a velük homonim főnevektől, amikor a Sg. 3. személyű (jelen idejű) igehez csatlakozott a medializáló *-ik* személyrag, mintegy transzparensen igésítve azt, előtte ugyanis pl. *a férfi vadász* lehetett ’a férfi vadász’ és ’a férfi vadászik’ jelentésű is. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a *hal-ász, hal-ász-ik* stb. *-ász/-ész* eleme ma azonos (vö. Szegfű 1991: 212, 248, 1992: 312), ugyanis a magyarban azzá lett az uráli *\*-s* ige- és főnévképzőnek az asszociációja folytán.

**5.** Havas fontos momentumra hívja fel a figyelmet, amikor a névmás tárgyi funkciójáról ír. Az alapnyelvben „tárgyra utaló igeik esetén, ha a tárgyi funkciójú névszó az ige közvetlen környezetében nem volt jelen, megjelent a harmadik személyű tárgyra utaló névmás. Ezt a »nem jelenlétet« általában úgy értelmezik, hogy a névmás ilyenkor anaforikus szerepet tölt be: egy már említett névszói tárgyat helyettesít. Lehetséges, de a magam részéről a három lehetséges használati változat (deixis, anafora, katafora) közül éppen ezt látom a legkevésbé ősinek. Minthogy általában nem választékosan fogalmazott, és főleg nem a szituációtól elváló – rögzített, és ezért utólag értelmezendő – szövegekről, hanem eleven beszélők közötti, konkrét szituációkban használt információátadásról volt szó, a deixis (szövegen kívülre, beszédhelyzetre utalás) gyakoribb is lehetett, mint az anafora. A legelső helyre mindazonáltal a kataforát (előreutalást) tenném. A névmás ugyanis – hagyományos elnevezése ellenére – ősi, és természeténél fogva általánosabb (nem általánosultabb, hanem differenciálatlanabb) szófaj, mint a névszó [= főnév; H. L.]. Ma sem csupán a már ismertre való utalás eszköze, hanem igen gyakran a csak lehetősége, általánossága szerint feltételezett, közelebről azonosítatlan momentum szintaktikai megjelenítéséé. Éppenséggel azt tartom tehát a legvalószínűbbnek, hogy a beszélő a tranzitív ige mellett előbb egy névmással jelölte meg a tárgyat, és csak utólag, hozzátétellel értelmezte azt egy konkrét névszó (főnév) segítségével” (Havas 2005: 168). „A neolatin nyelvekben mintha éppen manapság válna általánossá az ilyen szerkesztésmód. *Je la voi, la tour Eiffel!* stb. A magyar nyelvfejlődésben párhuzamos jelenség a mutatónévmasi kongruencia kialakulása: *\*látom azt, a házat* → *látom azt a házat*; *\*abból, a kosárból vette ki* → *abból a kosárból vette ki* stb.” (Havas 2005: 168, 41. jegyzet). A magyarban a névmási kongruenciában valóban a katafora is lényeges szerep lehetett, de nem kizárólagos, ugyanis az anafora is jelen van a beszédhelyzetben, ti. a *látom azt, a házat* (→ *látom azt a házat*),

megengedi, hogy a társalgásban előzetesen nemcsak egy bizonyos házról esett szó, hanem pl. egy kapuról is, akkor pedig ez a helyzet: *látom azt, tudniillik a házat (nem pedig a kaput)* (vö. Honti 1997b: 140).

6. Havas írásában érdekes, hasznos gondolatok vannak, de néhány állítása, megállapítása nincs összhangban az én ismereteimmel. E tanulmányom bírálja és próbálja ezeket kiigazítani. Főleg a tévesnek vagy igencsak kérdésesnek talált állításokra tértem ki.

## Irodalom

- BÁRCZI Géza – BENKŐ Loránd – BERRÁR Jolán (1967), A magyar nyelv története. Budapest.
- D. BARTHA Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Budapest.
- D. BARTHA Katalin (1991), Az igeképzés. In: Benkő 1991: 60–103.
- D. BARTHA Katalin (1992), Az igeképzés. In: Benkő 1992: 55–119.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–GY. Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest.
- BENKŐ Loránd (szerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest.
- BERECZKI Gábor (2002), A cseremiszi nyelv történeti alakzata. Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I. Debrecen.
- CINCIUS, V. I. [Цинциус, В. И.] (1965), Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках (по материалам тунгусо-маньчжурской группы). In: Serebrennikov, V. A. – Sunik, O. P. (szerk.) [Серебренников, В. А. – Суник, О. П. (отв. ред.)], Морфологическая типология и проблема классификации языков. Москва – Ленинград. 141–154.
- COMRIE, Bernard (1980), Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects. In: Fisiak, Jacek (ed.), Historical Morphology. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17. The Hague – Paris – New York. 83–96.
- ELEKFI László (1993), Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.), Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben. Budapest. 35–43.
- FOKOS Dávid (1939), Az 1. személy *-k* ragja. Nyr 68: 28–29.
- GOMBOCZ Zoltán (1930), Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. UJb 10: 1–15.
- GRÖNBECH, K. (1936), Der türkische Sprachbau. I. Kopenhagen.
- HAJDÚ Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- HAJDÚ Péter (1985), Уральские языки и народы. Москва.
- HAJDÚ Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú Péter – Domokos Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Budapest – Hamburg. 21–450.
- HAKULINEN, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. SKST 350. Helsinki.
- HAVAS Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Uráli Grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. Budapest. 147–185.

- HONTI László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. NyK 78: 71–119.
- HONTI László (1979a), Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). NyK 81: 225–245.
- HONTI László (1979b), Characteristic features of the Ugric languages (Observations on the question of Ugric unity). ALH 29: 1–26.
- HONTI László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Budapest.
- HONTI László (1985), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- HONTI László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), Congressus Octavus Internationalis Fenno-ugristarum. Pars I. Jyväskylä. 53–82.
- HONTI László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. UT 7. Budapest. 127–132.
- HONTI László (1997a), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest.
- HONTI László (1997b), Fremdes oder Eigenständiges? Zum historischen Hintergrund der Attributivkongruenz in uralischen Sprachen. In: Hahmo, Sirkka-Liisa – Hofstra, Tette – Honti László – Van Linde, Paul – Nikkilä, Osmo (Hrsg.), Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Maastricht. 135–144.
- HONTI László (1998a), Ugrilainen kantakieli – erheellinen vai reallinen hypoteesi? MSFOu 228: 176–187.
- HONTI László (1998b), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. London – New York. 327–357.
- HONTI László (1998–1999), Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. NyK 96: 106–119.
- HONTI László (1999), Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), Ugor Műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely I. Budapest. 19–41.
- HORGER Antal (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-Emlékkönyv. Szeged. 179–188.
- ITKONEN, Erkki (1962), Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb 34: 187–210.
- KIEFER Ferenc (1987), A magyar főnév esetei. MNy 83: 481–486.
- KLEMM I. Antal (1959), A mondat és a mondatrészek eredete. NyK 61: 45–52
- LAANEST, ARVO (1982), Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg.
- KORHONEN, MIKKO (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Ikola, Osmo (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Turku. 87–110.
- KORHONEN, MIKKO (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO (1991), Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. JSFOu 83: 163–180.
- МАЈТИНСКАЈА, К. Е. [Майтинская, К. Е.] (1974), Сравнительная морфология финно-угорских языков. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Rédei K. (szerk.) [Лыткин В. И. – Майтинская, К. Е. – Редей К. (ред.)], Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков) 1. Москва. 214–382.

- MIKOLA Tibor (2004), *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. SUA 45. Szeged.
- OJANSUU, Heikki (1910), *Lisiä persoonapronominien taivutusoppiin*. Vir 1910: 30–38.
- OJANSUU, Heikki (1922), *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia*. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa I, № 3. Turku.
- PAPP István (1950), *Társas tudat és a magyar nyelv szerkezet*. MNy 46: 15–27.
- PATKANOW, S. – FUCHS, D. R. (1911), *Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte*. Auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. P. Bearbeitet von D. R. F. Budapest.
- PONARJADOV, Vadim [Понарядов, Вадим] (2001), *Почему личные аффиксы в уральских языках постпозитивны?* LU 43: 103–106.
- RADICS Katalin (1981), *Typologische Überlegungen zur Rekonstruktion der uralischen Personalsuffixe*. ALH 31: 237–259.
- RADICS Katalin (1985), *Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms*. SUA 24. Szeged.
- RAVILA, Paavo (1941), *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen*. FUF 27: 1–136.
- RAVILA, Paavo (1950), *Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen*. MSFOu 98: 311–323.
- RAVILA, Paavo (1960), *Adjektiiviattribuutin kongruenssin synty suomen kielessä*. Sananjalka 2: 28–34.
- RÉDEI Károly (1962), *A tárgyaz igeragozás kialakulása*. MNy 58: 421–435.
- RÉDEI Károly (1966), *Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen*. ALH 16: 111–133.
- RÉDEI Károly (1975), *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen)*. In: Hallap, Valmen (red.), *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I*. Tallinn. 133–138.
- RÉDEI Károly [Hrsg.] (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI Károly (1989a), *A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére*. NyK 90: 143–161.
- RÉDEI Károly (1989b), *Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe*. JSFOu 82: 193–209.
- RÉDEI Károly (1992–1993), *Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában*. NyK 93: 79–94.
- RENZI, Lorenzo – Andreose, Alvise (2003), *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Bologna.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1956), *A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése*. NyK 58: 187–200.
- SEREBRENNIKOV, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1960), *Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*. Москва.
- STEINITZ, Wolfgang (1938/1980), *Die objektive Konjugation des Ostjakischen*. Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 30. Tartu. 1938. 680–699 / In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV*. Budapest – Berlin – Den Haag. 1980. 72–91.
- SZEGFŰ Mária (1991), *A névszóképzés*. In: Benkő 1991: 188–258.
- SZEGFŰ Mária (1992), *A névszóképzés*. In: Benkő 1992: 268–320.

SZINNYEI József (1910), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig.

SZINNYEI József (1922), Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Berlin – Leipzig.

*TESz 1* = Benkő 1967.

*UEW 1* = Rédei 1988.

H. VARGA Márta (2006), A magyar fosztó- és tagadóképző. Budapest.

VOLODIN, A. P. [Володин, А. П.] (1990), К типологии падежных систем (на материале палеоазиатских и уральских языков). In: Dubrovina, Z. M. (szerk.) [Дубровина, З. М. (отв. ред.)], Вопросы финно-угорской филологии. Выпуск V. Ленинград. 3–17.